

Krzysztof M. Róžański

Zarys dziejów parafii luterańskiej w Białymstoku do I wojny światowej

Wstęp

Za początek obecności ewangelicyzmu w Białymstoku z reguły podaje się rok 1796, kiedy to po upadku insurekcji kościuszkowskiej i III rozbiorze Polski miasto wraz z resztą ziem podlaskich położonych na północ od Bugu przypadło Królestwu Prus, co spowodowało napływ pruskiej administracji i wojska, stwarzając warunki do formalnego erygowania parafii¹.

Ewangelicyzm nie przybył jednakże do Białegostoku „na bagnietach”, gdyż ewangelicy (w tym i luteranie) obecni byli tam już od ponad pół wieku, kładąc zasługi dla rozwoju miasta i jego infrastruktury. W pierwszej połowie XVIII w. sprowadzono wielu wykwalifikowanych rzemieślników, między innymi z Saksonii. Już za czasów Jana Klemensa Branickiego istniały niemieckie dzielnice Kleindorf i Neudorf (rejon obecnych ulic Warszawskiej i Elektrycznej d. Niemieckiej)². Przebudowę pałacu Branickich zawiadywał saski architekt Jan Zygmunt Deybel von Hammerau³, a od 1739 r. u Jana Klemensa służył także zasłużony architekt wyznania ewangelickiego – plk Jan Henryk Klemm⁴

---

¹ Por. m. in. E. Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen Gemeinden in Polen: 1555-1939: eine Parochialgeschichte in Einzeldarstellungen*, München 1973, s. 200; S. Loppe, *25 jähriges Jubiläum der Einweihung der St. Johannis-Kirche in Białystok*, „Hausfreund: Evangelischer Volks-Kalender für das Jahr 1938”, s. 69; T. Wiśniewski, *Z dziejów gminy ewangelicko-augsburskiej w Białymstoku*, „Białostoczczyzna” nr 1(9)/1988, s. 27.

² B. Tomecka i J. Szczygieł-Rogowska, *Cmentarz Ewangelicki w Białymstoku przy ul. Wasilkowskiej*, Białystok 2008, s. 8.

³ Jego syn Krystian Gotfryd, generał-major w armii polskiej (w powstaniu kościuszkowskim dowodził korpusem artylerii koronnej i brał udział w insurekcji warszawskiej) został pochowany w Warszawie na cmentarzu ewangelicko-augsburskim; inny syn Jana Zygmunta, Henryk Chrystian brał aktywny udział w życiu warszawskiej parafii ewangelickiej, a nawet został prezesem konsystorza. Zaś trzeci syn – Fryderyk był majorem korpusu pontonierów, specjalistą w dziedzinie inżynierii wodnej, zasłużonym m.in. budową tamy na Solcu w Warszawie (por. E. Szulc, *Cmentarz ewangelicko-augsburski w Warszawie. Zmarli i ich rodziny*, Warszawa 1989, ss. 92–94).

⁴ Projektant lub kierownik budowy m.in. pałaców w Choroszczy, Hołowiesku, Stołowaczu, kościoła w Tyczynie, Ratusza w Białymstoku, przebudowy Pałacu Branickich. Zmarł przed 1777 r.

oraz wielu innych bliżej nieznanymi rzemieślników i architektów⁵ wyznania augsburskiego.

W najbliższej okolicy Białegostoku w XVIII w. istniały jeszcze trzy niewielkie skupiska ewangelików: w Sokółce (gdzie po dziś dzień zachował się cmentarz), Kuźnicy i Buksztelu (obecnie część Czarnej Białostockiej) – po 1717 r. na szlaku pocztowym Warszawa-Ryga funkcjonowały stacje pocztowe obsadzone urzędnikami z Saksonii. Ponadto w latach 1765–70 sokóleńska społeczność została zasilona przez niemieckich majstrów i robotników sprawdzonych przez zarządzającego ekonomią grodzieńską podskarbiego wielkiego litewskiego Antoniego Tyzenhauza⁶.

Natomiast w odległym około 18 km od Białegostoku Zabłudowie funkcjonowała istniejąca od około 1608 r. parafia kalwińska, przez pewien czas także siedziba seniora i synodów dystryktu podlaskiego. Przy zborze działał szpital (przytułek) dla ubogich (1608-1803), a w latach 1678-1780 ponadto czteroklasowa szkoła, której kadre, wprawdzie nieliczną, stanowili absolwenci zagranicznych uniwersytetów (m. in. we Frankfurcie, Berlinie i Królewcu). W II połowie XVII w. rozpoczęto nawet organizację szkoły wyższej, seminarium mającego kształcić pastorów, jednakże wydarzenia takie jak: potop szwedzki, najście moskiewskie i śmierć Janusza Radziwiłła nie pozwoliły szkole się rozwinąć. Kontynuację prawną zabłudowskiej parafii reformowanej⁷ stanowiła późniejsza białostocka parafia augsburska.

Zarys dziejów parafii

Zgodnie z traktatem rozbiorowym z 24 października 1795 r. Podlasie na północ od Bugu wraz z Mazowszem na północ od Wisły wcielono do Królestwa

---

⁵ Por. list Gabriela Józefa Nurkiewicza do podskarbiego nadwornego litewskiego Franciszka Sapięhy, w którym pojawia się kandydatura architekta, *który natione jest Niemiec, umie po łacinie, po polsku nie rozumie (jeno chleb polski umie jeść), po francusku także ma rozumieć i umieć jako sam powiada, jeno że pożał się Panie Boże, że luter. Człowiek młody, ma być dobry architekt [...], teraz jest liber pachotek, niebieski dziedzic na ziemi nie ma nic, a do nieba nie ma się absolute kwapić, ponieważ luter.* (Archiwum Główne Akt Dawnych [dalej: AGAD], Archiwum Roskie 53/66, cyt. za: Archiwum Państwowe w Białymstoku [dalej: APB], Teki Glinki, t. 315, kk. 382n).

⁶ L. Postołowicz, *Cmentarz ewangelicki w Sokółce*, „Białostoczczyzna” nr 4(20)/1990, ss. 23n; L. Postołowicz i W. Jarmolik, *Stacja pocztowa w Buksztelu w końcu XVIII w.* „Białostoczczyzna” nr 4(20)/1990, s. 10.

⁷ Historia parafii w Zabłudowie została szerzej opisana w artykule: J. Maroszek, *Dzieje zboru kalwińskiego w Zabłudowie w latach 1608-1868* [w:] „Rocznik Zabłudowski” 2009, Białystok 2009, ss. 5-55.

stwa Prus, do Departamentu Prus Nowowschodnich, a 26 stycznia 1796 r. Białystok oficjalnie znalazł się pod pruskim zarządem. Wydarzenie tragiczne dla Rzeczypospolitej okazało się bardzo korzystne dla miasta, które stając się stolicą departamentu białostockiego (Kammerdepartement Białystok) oraz całej prowincji (ciągnącej się od Kowna po Drohiczyn) zostało, po raz pierwszy w swej historii, ważnym ośrodkiem administracyjnym i gospodarczym. Wówczas to w Białymstoku i bezpośredniej okolicy osiedliła się znaczna grupa niemieckich żołnierzy z rodzinami (np. w Białymstoku ok. 1019, w Knyszynie 240, Zabłudowie 211 osób)⁸, a także ludzi związanych z nową administracją (np. pruski aparat administracyjny w 1799 r. liczył 200 dobrze opłacanych urzędników⁹), wreszcie spora liczba rzemieślników pochodzących z Niemiec, głównie z Prus, Meklemburgii i Wirtembergii¹⁰.

Przybyszy zachęcała gwarancja godziwych warunków życia oraz zwolnienia podatkowe; wspieranie imigracji nie miało jednak na celu germanizacji, lecz wynikało z potrzeb ekonomicznych, gdyż brakowało np. murarzy, szklarzy czy zdunów zaznajomionych z pruską myślą techniczną i stylem budowlanym. W kilkudziesięciu miasteczkach Departamentu Białostockiego osiedliło się łącznie około 3000 kolonistów¹¹.

Dzięki staraniom pierwszego dyrektora zarządu prowincji, luteranina z Hanoweru, Karola Augusta von Holsche¹², oraz kapelana wojskowego ks. Brettschneidera już w 1796 r. doszło do wstępnego zorganizowania się białostockiego zboru.

Pod koniec XVIII w., w liczącym około dwudziestu tysięcy mieszkańców mieście, ewangelików było ponad tysiąc, a wspólnota szybko zyskiwała na liczebności i znaczeniu¹³. Formalnie jednak działała wciąż na terenie (nieobsadzonej od 1796 r.) parafii w Zabłudowie. Białystok, pomimo tego, że był stolicą Prowincji i Departamentu (dwóch kolejno najważniejszych szczebli administracyjnych państwa pruskiego), pozostawał własnością prywatną Izabelli

---

⁸ J. Wąsicki, *Pruskie opisy miast polskich z końca XVIII wieku.: Departament białostocki*, Poznań 1964, ss. 51-52, 57, 61.

⁹ A. Małek, *Białystok pod zaborem pruskim 1795-1807*, „Białostoczczyzna” nr 4/1999, s. 19.

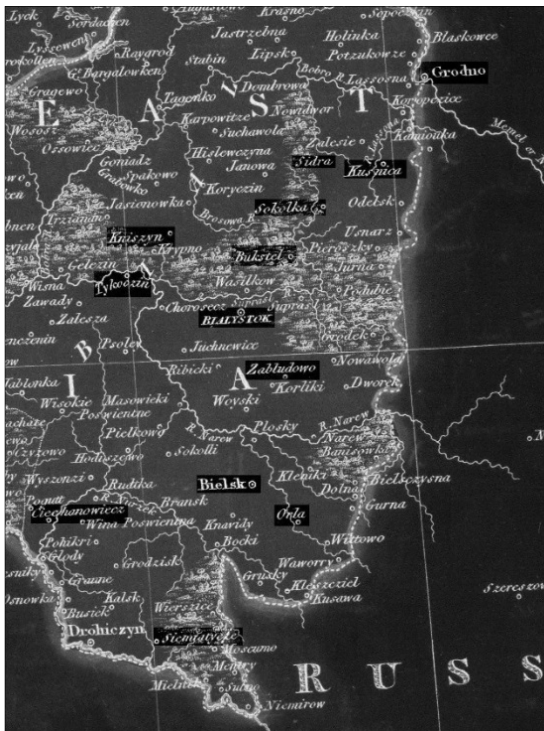
¹⁰ E. Kneifel, *Geschichte der Evangelisch-Augsburgischen Kirche in Polen*, Niedermarschacht / Winsen an der Luhe 1964, s. 91.

¹¹ A. Małek, dz. cyt., ss. 20-21.

¹² T. Wiśniewski, *Z dziejów gminy ewangelicko-augsburskiej w Białymstoku*, „Białostoczczyzna” nr 1(9)/1988, s. 27.

¹³ A. Cz. Dobroński, *Białystok: historia miasta*, Białystok 1998. s. 56.

z Poniatowskich Branickiej, wdowy po Janie Klemensie, co prowadziło do ciągłych konfliktów z pruską administracją¹⁴; możliwe więc, iż dziedziczka sprzeciwiała się także erygowaniu parafii. Problem ten przestał istnieć po sprzedaży miasta Prusom w 1802 r.¹⁵ i wkrótce też – 17 lutego 1803 r. – doszło do formalnego erygowania parafii, a ściślej (po uzyskaniu zgody Dominika Radziwiłła, którego przed Prusakami reprezentował Mietelski, adwokat Rejencji) – przeniesienia jej siedziby z Zabłudowa do Białegostoku (połączono ze zmianą wyznania z reformowanego na augsburskie)¹⁶. Zabieg ten miał na celu przejęcie zabezpieczenia materialnego niefunkcjonującego już¹⁷ zboru zabłudowskiego.

Miejsca zamieszkiwane przez ewangelików do 1807 r. (mapa Prussian Dominions [stan na 1806], Pinkerton's Modern Atlas, 1810)

stanowił rok 1807, kiedy to na mocy Pokoju w Tylży departament białostocki został przekazany Rosji i znalazł się na jej zachodnich rubieżach (ok. 30 km od Białegostoku, na Narwi koło Łap przebiegała granica z Królestwem Kongresowym). Nie spowodowało to regresu zboru, którego członkami dotąd byli urzędnicy i wojskowi, jednak od tamtego czasu

Nieoczekiwany punkt zwrotny w dziejach miasta i parafii

¹⁴ Np. pruski burmistrz musiał mieć akceptację Izabelli Branickiej i składać jej przysięgę wierności; Branicka w ciągły sposób kontestowała pruską politykę miejską, uchylała się od płacenia podatków etc.

¹⁵ A. Małek, dz. cyt., ss. 21-22.

¹⁶ Tamże.

¹⁷ Kalwińskie życie kościelne przeniosło się w dużej mierze do Izabelina, a częściowo do Białegostoku. Np. w latach 1700-1804 liczba ewangelików reformowanych na terenie (sąsiadującej z zabłudowską) rzymskokatolickiej parafii w Narwi spadła z ok. 200 do 29, a w 1811 roku „w całym kraju białostockim” ich liczba nie przekraczała dwudziestu (por. J. Maroszek, dz. cyt., ss. 41-42).

zaczęli przeważać wykwalifikowani robotnicy. Pomimo zmian politycznych, ewangelicy wciąż napływali na Białostoczczyznę¹⁸. Przykładowo podczas kampanii napoleońskiej w oddziale francuskiego generała Carrie'a znajdowała się kompania saska, w której wielu żołnierzy z zawodu było sukiennikami. Wskutek zachęty kapelana królewskiego, ks. pastora Leopolda Ehregotta, spora ich grupa osiadła w Białymstoku¹⁹. Po roku 1807 białostocka parafia znalazła się w składzie Kościoła Ewangelicko-Luterańskiego w Rosji, pod zarządem Konsystorza Kurlandzkiego z siedzibą w Mitawie (obecnie Jelgava)²⁰. Dzięki carskiej opiece, również finansowej (w 1819 car zatwierdził uposażenie dla pastora w wysokości 400 rubli rocznie, w 1825 roku zaś nadał parafii działkę na plebanię i szkołę oraz przekazał 1800 rubli zapomogi na ten cel), zbór powoli się rozwijał, co z czasem umożliwiło budowę własnego budynku szkolnego i pierwszego kościoła²¹.

Źródłem najdalej idących zmian w losach regionu i parafii okazało się jednak powstanie listopadowe. W samym powstaniu ewangelicy (wówczas w zasadzie wyłącznie Niemcy) nie brali udziału, chociaż zanotowano przypadki sympatyzowania – np. namiestnik prawosławnego monasteru w pobliskim Supraślu, archimandryta Nikolaj (Dolmatov), zauważył, iż Niemcy *zarażeni polskim fanatyzmem, śpiewali po domach polskie pieśni patriotyczne «z dymem pożarów» i inne*²². Wkrótce po zakończeniu nieudanego powstania, w ramach represji (inspirowanych naciskami fabrykantów rosyjskich, głównie z Moskwy i Petersburga, odczuwających konkurencję z Królestwa Kongresowego²³) 24 listopada 1831 r. wprowadzono granicę celną pomiędzy Kongresówką a Rosją. Cła wyjątkowo dotknęły sektor włókienniczy np.: na wyroby wełniane cło podwyższono z 1% do 15%

---

¹⁸ Już od 1806 r., kiedy to Napoleon pokonał wojska pruskie pod Jeną i Auerstedtem, zauważalna liczba Niemców wyemigrowała do Rosji; wielu wabiły pogłoski głoszące jakoby rząd rosyjski miał rozdawać kolonistom jakieś bogate pszenicodajne grunta. Tacy emigranci docierali i na Podlasie (O. Hedemann, *Dzieje Puszczy Białowieskiej w Polsce przedrozbiorowej (w okresie do 1798 roku)*, Warszawa 1939, s. 146).

¹⁹ T. Wiśniewski, dz. cyt., s. 28.

²⁰ E. Alabrudzińska, *Kościół ewangelicki na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*, Toruń 1999, s. 17.

²¹ E. Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen Gemeinden in Polen...*, dz. cyt., s. 200.

²² R. Dobrowolski, *Kalendarium wspólnoty ewangelicko-augsburskiej w Supraślu i parafii rzymskokatolickiej pw. Matki Bożej Królowej Polski w Supraślu*, Supraśl 2007.

²³ J. A. Zachert, *Zarys działalności społeczno-gospodarczej rodziny Zachertów*, Warszawa 1999, s. 8.

ceny²⁴, importu niektórych towarów w ogóle zakazano²⁵. Z drugiej strony rząd rosyjski zaczął premiować włókiennictwo w Imperium: aby zwiększyć napływ kapitału i fachowców 11 marca 1832 r. wydano ukaz oferujący fabrykantom i rzemieślnikom z branży włókienniczej preferencyjne warunki osiedlania się i prowadzenia działalności. Obejmowały one m. in. swobodny wybór miejsca osiedlania się, przekazanie na własność lub w wieczystą dzierżawę wszelkich gruntów pod fabryki i domy mieszkalne, zwolnienie osadników ze wszystkich podatków przez 10 lat oraz zwolnienie na stałe z obowiązku służby wojskowej etc.²⁶ Z tego względu wielu fabrykantów z łódzkiego okręgu przemysłowego uznało, iż opłacalne będzie przeniesienie fabryk na teren Cesarstwa. Większość z nich powstała w Białymstoku (który okrzyknięto nawet „Manchesterem Północy”) i najbliższych okolicach²⁷. Po 1831 r. w okręgu białostockim fabryki zbudowali między innymi: bracia Commichau spod Colditz w Saksonii, Eugeniusz Becker, Ewald Hasbach z Kettwig w pruskiej Prowincji Reńskiej (obecnie część Essen w Nadrenii-Westfalii), w Supraślu: Adolf Buchholtz, Wilhelm i Gustaw Zachert, w Choroszczy zaś Christian August Moes²⁸. Większość z nowoprzybyłych fabrykantów oraz wielu ich robotników było wyznania ewangelickiego²⁹, często z rodzin przywiązanych do Kościoła i zaangażowanych w jego życie np.: Ewald Hasbach był synem ewangelickiego pastora ks. Johanna Wilhelma Hasbacha, Jan. F. Zachert był członkiem rady parafialnej w Zgierzu, kilku Zachertów wielkopolskich zostało pastorami³⁰. Ów impuls gospodarczy i demograficzny szczególnie wpłynął na rozwój białostockiej parafii ewangelickiej i utworzenie licznych filiałów:

---

²⁴ A. Dobroński, *Siemiatycze pod zaborem rosyjskim*, [w:] H. Majecki [red.], *Studia i materiały do dziejów Siemiatycz*, Warszawa 1989, s. 91.

²⁵ J. Łukasiewicz, *Białystok w XIX wieku* [w:] J. Joka [red.], *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. III, Białystok 1972, s. 77.

²⁶ J. A. Zachert, dz. cyt., s. 9.

²⁷ Do tej pory głównym ośrodkiem sukiennictwa był raczej rejon Ciechanowiec – Siemiatycze (J. Łukasiewicz, dz. cyt., s. 76).

²⁸ *Rody i wielcy fabrykanci Białegostoku*, „Wirtualne Muzeum Mody Tekstyliów” [dostęp 9 sierpnia 2014], <http://www.muzeummodyite.pl/rody-i-wielcy-fabrykanci-bialehostoku/>; J. Łukasiewicz, dz. cyt., s. 77; E. Kozłowska-Świątkowska i J. Maroszek, *Hasbachowie: z rodzinnego sztambucha*, Białystok 2011; J. A. Zachert, dz. cyt.

²⁹ Z reguły augsburskiego, chociaż np. Hasbachowie byli reformowani (J. Maroszek, *Hasbachowie...*, dz. cyt., s. 15).

³⁰ J. A. Zachert, dz. cyt., s. 2.

m. in. w Michałowie³¹, Supraślu, Choroszczy, Dobrzyniewie, Ciechanowcu „grodzieńskim”³², Knyszynie, Bielsku Podlaskim, Siemiatyczach, Łapach³³.

W kolejnych latach następował dalszy rozwój białostockiego przemysłu³⁴, a w konsekwencji także i parafii luterańskiej. Przykładowo w 1857 r. w Białymstoku mieszkało ok. 14 tysięcy ludzi, wśród nich ok. 700 ewangelików (5%), zaś liczebność całej parafii (wraz z ewangelikami mieszkającymi w powiatach ziemskich – białostockim, bielskim i sokólskim) wynosiła 3315 dusz, trzy lata później w mieście liczącym 16 544 mieszkańców ewangelików było dokładnie 713, co stawiało ich jako trzecią pod względem liczebności grupę wyznaniową w mieście (obok 11 288 Żydów, 3887 rzymskich katolików, 643 prawosławnych i 13 muzułmanów)³⁵.

W następnych latach, gdy przez miasto przeprowadzono linie kolejowe, zwiększyła się bardzo koncentracja przemysłu w Białymstoku³⁶, zwłaszcza że

³¹ Od 1905 roku filiał przeszedł w jurysdykcję parafii grodzieńskiej.

³² Rzeka Nurzec przepływająca przez Ciechanowiec stanowiła granicę państwową między Imperium Rosyjskim a Królestwem Kongresowym. Ciechanowiec prawobrzeżny („łomżyński”, „Nowe Miasto”, „polska strona”) stanowił w owym czasie oddzielne miasto, niż lewobrzeżny („grodzieński”, „ruska strona”). Ewangelicy z Ciechanowca „łomżyńskiego” podlegali parafii w Łomży lub Paproci Dużej.

³³ Łapy, mimo że leżały już za granicą, pojawiają się w niektórych zestawieniach placówek filialnych parafii białostockiej, por. np. *Protokół posiedzenia rady kościelnej z dnia 24.I.1885*, APB, Akta Kościelne różnych wyznań [dalej: AK] sygn. 37, s. 79.

³⁴ W 1842 r. rząd carski przeprowadził reformę administracyjną; zlikwidowano Obwód Białostocki, włączając Białystok jako powiat do Guberni Grodzieńskiej. T. Wiśniewski zauważa, iż *degradacja statusu ośrodka wywołała gwałtowny spadek cen miejskich działek i Białystok stał się idealnym miejscem dla inwestycji. Sprzyjało temu jego «niejasne» położenie: topograficznie bliższa była mu polska Warszawa, mentalnie – Rosja*. (T. Wiśniewski, *Konwersje Żydów na ziemiach polskich. Studium przypadku Misji Barbikańskiej w Białymstoku 1924–1939* (rozprawa doktorska), Poznań 2011, ss. 92-93). Z kolei w 1851 r. zlikwidowano granicę celną pomiędzy Królestwem a Imperium, jednak nie zahamowało to już rozwoju Białegostoku i jego przemysłu; w kryzys popadły za to mniejsze ośrodki takie jak Ciechanowiec-Siemiatycze (J. Łukasiewicz, dz. cyt., s. 85).

³⁵ F. Sulimierski, *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów Słowiańskich*, T. 1, Warszawa 1880, ss. 200-201.

³⁶ Pierwszą z nich była w 1862 r. Kolej Warszawsko-Petersburska; linia biegła od strony Grodna przez Kuźnicę, Sokółkę, Czarną, Wasilków, Białystok, po czym przekraczała granicę i biegła dalej przez Łapy. W 1873 r. oddano do użytku linię Brześć – Białystok – Grajewo – Ełk, biegnącą przez Bielsk, Dobrzyniewo i Knyszyn, zaś w 1886 r. linię Białystok–Wołkowysk (dalej biegnącą przez Baranowicze do Moskwy – tzw. Kolej Poleska, mająca dla białostockiego przemysłu znaczenie nawet większe, niż Warszawsko-Petersburska, por. A. Cz. Dobroński, *Białystok północny*, „Medyk Białostocki”, r. 2012, nr 106, ss. 27–29)

wprowadzenie maszyn parowych w fabrykach pociągnęło za sobą konieczność dostaw węgla. Straciły na znaczeniu dotychczasowe główne ośrodki przemysłu: Supraśl, Choroszcz, Michałowo, Knyszyn, Dobrzyniewo, Ciechanowiec, gdyż szlak kolejowy ominął większość tych miejscowości.³⁷; O ile w 1867 r. w Białymstoku mieściły się jedynie 24 zakłady włókiennicze, to w 1879 r. już 47, zaś w 1895 – 230 zakładów³⁸.

Liczby chrztów, ślubów i pogrzebów ewangelików wskazują, iż ostatnie ćwierćwiecze XIX w. stanowiło okres największej (przynajmniej liczebnie) świetności parafii ewangelickiej³⁹. W dniu 1 stycznia 1878 r. ewangelicy stanowili 5560 spośród 34 506 mieszkańców miasta⁴⁰. W latach 1888-1890 liczyła ona (wliczając filiały) około 12 tysięcy dusz; w samym tylko 1888 r. ochrzczono aż 368 osób⁴¹. W 1891 r. protestanci stanowili 5,6% ludności liczącego 61 721 mieszkańców Białegostoku⁴², zaś cztery lata później już 6,0%⁴³. Zaś w roku 1903 parafia liczyła około 8500 dusz, z czego na Białystok przypadało około 5000, pozostałe 3500 zaś na filiały – głównie Supraśl, Ciechanowiec, Choroszcz, Knyszyn i Dobrzyniewo⁴⁴. Zauważalne zmniejszenie liczebności w filialach było prawdopodobnie pochodną zmian struktury przestrzennej przemysłu, jaka zaszła wskutek przeprowadzenia linii kolejowych. Nastąpiła koncentracja przemysłu wzdłuż kolei, zwłaszcza w Białymstoku. Pozostałe ośrodki, odcięte od niej, straciły na znaczeniu czy wręcz zaczęły podupadać jak np. Ciechanowiec. Jednakże nie spowodowało to automatycznie znaczącego wzrostu liczebności zboru białostockiego⁴⁵.

---

mającą na swej trasie Gródek.

³⁷ Np. Michałowo znalazło się około 10 km od Kolei Poleskiej; Siemiatycze uzyskały połączenie kolejowe (linia Siedlce–Wołkowysk) dopiero około 1906 roku.

³⁸ J. Łukasiewicz, *Białystok w XIX wieku*, dz. cyt., s. 109.

³⁹ M. Kukor–Kołodko, *Parafia ewangelicko-augsburska w Białymstoku w latach 1918-1939. Wybrane zagadnienia*, [w:] M. Gnatowski [red.], *Ewangelicy na północno-wschodnim Mazowszu w XIX i XX wieku*, Łomża 2006, s. 144.

⁴⁰ F. Sulimierski, dz.cyt., ss. 200-201.

⁴¹ A. S., *Parafia białostocka...., Część pierwsza*. dz. cyt., s. 180.

⁴² Z podanej liczby mieszkańców aż 12 502 osoby stanowiły regularne wojska. Dla porównania rzymscy katolicy stanowili 9,5%, prawosławni 7,0%, Żydzi 77,9% (J. Łukasiewicz, *Białystok w XIX wieku*, dz.cyt., ss. 114-115).

⁴³ Dla porównania: prawosławni 6,7%, rzymscy katolicy 7,5% (J. Łukasiewicz, dz. cyt., s. 115).

⁴⁴ Z. T. Klimaszewski, *Parafia Świętego Wojciecha w Białymstoku*, Białystok 2004, s. 10.

⁴⁵ J. Łukasiewicz, dz. cyt., s. 85.

Od 1903 r. zbory filialne otrzymały własnego duchownego (adiunkta parafii białostockiej), a w latach 1907–1919 stanowiły formalnie oddzielną parafię *Białystok-Land* (niekiedy nazywaną *Supraśl–Choroszcz*).

Przełom XIX i XX w. to także okres przemiany struktury narodowościowej w parafii. Początkowo parafia luterańska miała charakter całkowicie niemiecki, jej członków cechowała lojalna postawa wobec władzy, natomiast od końca XIX w. nastąpiła polonizacja części parafian; ponadto do zboru przystępować zaczęli także Polacy i Rusini⁴⁶. Klóciło się to z carską polityką wyznaniową⁴⁷ i ostatecznie doprowadziło do zatargu z władzami, kiedy to w 1903 r. nowy proboszcz, Teodor Zirkwitz, zaledwie w miesiąc od objęcia parafii na cmentarzu prawosławnym podczas pogrzebu męża hrabiny Zofii Rüdiger wygłosił kazanie w języku polskim⁴⁸. Dzięki wstawiennictwu hrabiny udało się jednak sprawę zakończyć pomyślnie i już od 1904 r. nabożeństwa w Białymstoku odbywały się zarówno po niemiecku jak i po polsku⁴⁹. Do filiałów wprawdzie polski język liturgiczny dotarł znacznie później (Supraśl ok. 1920 r., Siemiatycze i Bielsk Podlaski 1923 r.), istnieją jednak przesłanki, wskazujące, że niektóre filiały były spolonizowane w większym stopniu niż sam Białystok. W 1902 r. „Zwiastuna Ewangelicznego” (wydawanego w Warszawie przez ks. Juliusza Bursche, późniejszego biskupa) nie prenumerowano jeszcze w Białymstoku, ale pismo cieszyło się już popularnością w filiale supraszkochoroskim, do którego zamawiano trzy egzemplarze. Prenumerowano go także w sąsiednich parafiach, jak Grodno z Wołkowyskiem czy Brześć⁵⁰. Nowy pastor interweniując u władz w Petersburgu wyjednał prawo do nauki religii w języku niemieckim lub polskim (zamiast wymaganego przepisami od 1903 r. rosyjskiego), jednakże za cenę całkowitego wstrzymania miejskiej pomocy finansowej na szkolnictwo ewangelickie⁵¹. Białostocka parafia luterańska prowadziła także działalność misyjną wśród Żydów. Jej efekty nie są szerzej znane

⁴⁶ T. Wiśniewski, *Z dziejów gminy ewangelicko-augsburskiej w Białymstoku*, dz. cyt., s. 28.

⁴⁷ Władzom rosyjskim zależało na utrzymaniu luterańskiej mniejszości niemieckiej jako grupy obcej Polakom, zatem w różny sposób usiłowano przeciwdziałać jej asymilacji. Por. E. Alabrudzińska, *Położenie protestantów na terenie Królestwa Polskiego i tzw. Guberni Zachodnich Rosji w czasie I wojny światowej*, [w:] *Europa Orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność*, Toruń 1996, ss. 413-414.

⁴⁸ A. Cz. Dobroński, *Miasto w mieście*, „Medyk Białostocki” nr 89-92/2010, s. 39.

⁴⁹ A. S., *Parafia białostocka...*, część druga, dz. cyt., s. 168.

⁵⁰ J. Kłaczek, *Protestanckie wydawnictwa prasowe na ziemiach polskich w XIX i pierwszej połowie XX wieku*, Toruń 2008, s. 18.

⁵¹ A. S. *Parafia białostocka*, cz. II, dz. cyt., s. 187.

zwłaszcza, że z reguły odbywała się ona dyskretnie, według schematu: przygotowanie do chrztu w jednym miejscu, chrzest w innym⁵². W przededniu I wojny światowej Białystok zamieszkiwało około 4,5 tysiąca ewangelików (ok. 5% ludności miasta) i w filiałach kolejne 4 tysiące.

Duchowni

Pierwszym białostockim duchownym ewangelickim był ks. August Henryk⁵³ Brettschneider, kapelan wojskowy przybyły w 1796 r. wraz z pruskimi pułkami. Posługiwał zborowi białostockiemu do 1803 r.

Wcześniej najbliższym Białegostoku duchownym ewangelickim był ostatni zabludowski kaznodzieja kalwiński, ks. Jan Kühn, zmarły w 1796 r. W 1811 r. zauważono, że *choć pruski rząd miał w zamiarze naznaczyć na miejsce tego drugiego [...], uważając w okolicach Zabludowia bardzo małą liczbę mieszkańców reformackiego wyznania, zostawił to miejsce wakującym [...]* Liczba reformatów w całym tym kraju nie przechodzi 20 [...] znaczniejsza liczba jest luteranów, nie tylko po miastach i miasteczkach i po amtach, ale nawet całe kolonie są imi osadzone. Za pruskiego rządu odprawiali nabożeństwa dla luteranów księża tych pułków, które kwaterowały w Białostockim Kraju, lecz ani kościoła, ani parafii luterskich nie było⁵⁴.

Autorowi nie udało ustalić się, czy przez siedem lat po odejściu ks. Brettschneidera parafia miała stałego duchownego. Możliwe, że do roku 1807 okazjonalne nabożeństwa odprawiali pruscy kapelani. Stan taki trwał do 1810 r., kiedy to z Charkowa, gdzie przez rok był proboszczem, przybył ks. Christian Friedrich Heise (lub: Heine), wcześniej prawdopodobnie od 1805 proboszcz w Omsku na Syberii⁵⁵; niestety zmarł już

---

⁵² T. Wiśniewski, *Konwersje...*, dz. cyt., s. 89.

⁵³ Imię niepewne, we wszystkich opracowaniach pojawia się jedynie nazwisko, a miejsce wcześniejszej lub późniejszej służby nie jest nigdzie wskazane. Jednakże w dziejach parafii w Girmo w Sambii (niem. Germau, obecnie Ручское) pojawia się niejaki ks. August Henryk Brettschneider (pisany przez jedno „t”) - proboszcz właśnie od roku 1803 – tego samego, w którym „bezimienny” ks. Brettschneider Białystok opuścił (F. Moeller, *Altpreußisches evangelisches Pfarrerbuch von der Reformation bis zur Vertreibung im Jahre 1945: Ergänzungen zum Altpreußischen evangelischen Pfarrerbuch einschließlich der Kirchenkreise Bromberg und Lobsens*, Hamburg 1968, s. 42).

⁵⁴ J. Maroszek, dz. cyt., s. 40.

⁵⁵ E. Kneifel, *Die Pastoren der Evangelisch-Augsburgischen Kirche in Polen: Ein biographisches Pfarrerbuch mit einem Anhang*, Niederbayern 1968, s. 222.

20 grudnia⁵⁶. Przez kolejne 10 lat parafia nie miała stałego duszpasterza. W latach 1811-1821 zarządzana była z Grodna, gdzie proboszczem był ks. Johann Georg Hilsenitz⁵⁷. Przyczyną takiego stanu rzeczy mogła być słaba kondycja finansowa zboru. Car Aleksander I, dostrzegając ten problem, w 1819 r. zatwierdził uposażenie dla pastora w wysokości 400 rubli rocznie⁵⁸. Dwa lata później pastorem został ks. Johann August Drepper. Jego służba trwała jednak tylko do 1822 r.⁵⁹ W latach 1826-1838 proboszczem był Friedrich Christoph Haupt – w okresie jego służby wzniesiono plebanię, szkołę i kościół. W latach 1838-1866 urząd proboszcza sprawował Teodor Tuiscon Küntzel⁶⁰.

W 1859 r. w Zabłudowie, pomimo całkowitego⁶¹ braku ewangelików reformowanych, były wicesuperintendent senior Wydziału Białoruskiego, ks. Jan Mandzelowski z Izabelina na krótko wznowił nabożeństwa; wkrótce jednak zabłudowski kościół został rozebrany, a dobra sprzedane Aleksandrowi Kruzensternowi⁶².

Johannes Ernst N. Brink od 1865 r. posługiwał w białostockiej parafii jako wikariusz, a w latach 1867-1875 jako proboszcz. W latach 1876-1894 proboszczem był Karl Johann A. Keuchel. Od 1893 r. do 1894 r. pomagał mu adiunkt, ks. Julius Paetsch. W latach 1896-1902 w parafii posługiwał Theodor Reinhold Liss – w pierwszym roku służby jako wikariusz lub

---

⁵⁶ Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie, f. 40, cyt. za: J. Maroszek, *Dzieje zboru...*, dz. cyt., s. 41.

⁵⁷ Ur. 15 grudnia 1768 w Międzyzlesiu, ord. 16 lipca 1796, pastor w Grodnie 1796-1824, następnie w Wilnie do 1842 (E. Kneifel, *Die Pastoren...*, dz. cyt., s. 224).

⁵⁸ E. Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen Gemeinden...*, dz. cyt., s. 200.

⁵⁹ E. Kneifel, *Die Pastoren...*, dz. cyt., s. 215.

⁶⁰ E. Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen Gemeinden...*, dz. cyt., s. 200.

⁶¹ Jak podaje ks. W. Tołoczko: *już w roku 1858 synod ewangelicki nosił się z myślą obsadzenia zboru zabłudowskiego ministrem [...]. Co się tyczy parafian ewangelików reformowanych, wcale już nie było, a ewangelicy augsburskiego wyznania należeli do parafii w Białymstoku. Mimo to roku 1859 ministrem zabłudowskim został pastor Mandzelowski i nabożeństwa wznowiono [...]. Niedługo jednak potem zbór zakończył swój żywot - został rozebrany. W. Tołoczko, *Zabłudów*, „Litwa i Ruś”, 2 (1913), s. 130, cyt. za J. Maroszek, *Dzieje zboru kalwińskiego w Zabłudowie w latach 1608-1868*, dz. cyt.).*

⁶² J. Maroszek, dz. cyt., ss. 47-49. Aleksander Julius von Krusenstern (1807-1888) syn admirała Adama Jana, członek warszawskiego Generalnego Konsystorza Wyznań Ewangelickich (od 1840), następnie (od 1848) pierwszy prezes Konsystorza Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego. W 1856 nabył Zabłudów wraz z Dojlidami, gdzie osiadł.

adiunkt⁶³. W sierpniu 1903 r. przybył nowy proboszcz – ks. Theodor Zirkwitz⁶⁴, dotychczas pełniący służbę w parafii w Nejdorfie nad Bugiem⁶⁵.

Ks. Teodor Zirkwitz pracował w parafii białostockiej najdłużej ze wszystkich duchownych; jego służba spotykała się z uznaniem lokalnej społeczności jak i władz. W 1897 r. srebrnym medalem nagrodził go konsystorz warszawski, w latach 1903-1904 złote krzyże przyznali mu konsystorz kurlandzki oraz Ministerstwo Spraw Wewnętrznych Imperium Rosyjskiego. Ks. T. Zirkwita cechowało bardzo propolskie nastawienie⁶⁶: przeforsował on by nabożeństwa oraz nauka religii odbywała się również w języku polskim, co z jednej strony poprawiło nieco wizerunek ewangelików w mieście, z drugiej jednak pociągnęło za sobą zatargi z władzami carskimi, wpłynęło też na powstanie w łonie parafii konfliktów trwających praktycznie do II wojny światowej.

Ks. Teodor Zirkwitz ok. 1892 roku, Białostockie Archiwum Parafialne

Niemal jednocześnie⁶⁷ z ks. T. Zirkwitzem służbę w parafii białostockiej rozpoczął ks. Wilhelm Wilde, oddelegowany jako adiunkt do obsługi filiałów, a od 30 marca 1907 r. proboszcz odrębnej parafii wiejskiej (ziemskiej) *Białystok-Land*, która przetrwała do roku 1919. Od około 1914 r. roczny wikariat w Białymstoku odbywał ks. Albert Arthur Schoen – rodowity białostoczanin⁶⁸. Przydzielenie wikariusza mogło mieć związek z faktem, iż od

⁶³ Z. T. Klimaszewski, dz. cyt., s. 17.

⁶⁴ *Protokół zgromadzenia parafialnego z 10.08.1903*, APB, AK sygn. 37, ss. 158-160.

⁶⁵ Od 1935 roku Mościce Dolne (gm. Sławatycze). Filialem tej parafii był Brześć nad Bugiem.

⁶⁶ Studia teologiczne w Dorpacie odbył w tym samym czasie, co bojownik o polskość Kościoła, bp Juliusz Bursche, por. E. Kneifel, *Bischof Dr. Julius Bursche: Sein Leben und seine Tätigkeit, 1862-1942*, Vierkirchen über München 1980, s. 12.

⁶⁷ Prawdopodobnie we wrześniu lub październiku 1903; pierwszy raz stwierdzono go w protokole z 28.X.1903.

⁶⁸ Służył później w różnych parafiach Besarabii, Rosji i Wołynia, w latach 1937-1939 senior komisaryczny diecezji wołyńskiej. E. Kneifel, *Die Pastoren...*, dz. cyt., s. 163.

1912 r., ze względu na bardzo trudną sytuację kadrową Kościoła, pastor Teodor Zirkwitz dodatkowo administrował parafią neudorfską oraz z filialem brzeskim. Ks. Zirkwitz był jak do tej pory najdłużej sprawującym urząd proboszcza białostockim duchownym pełnił go aż do przejścia na emeryturę w 1938 roku (zmarł w 1943 roku w Gdańsku⁶⁹).

Obiekty sakralne

Kościół parafialny

Pierwszym miejscem spotkań białostockich ewangelików był budynek teatru „Komedialnia”⁷⁰, którego największą salę zaadaptowano na kaplicę. W założeniu było to lokum tymczasowe (zresztą współdzielone z uczniami gimnazjum, których dotychczasowy drewniany budynek szkolny Rejencja przejęła na swoją siedzibę)⁷¹, gdyż na Wysokim Stoczku planowano wznieść kościół – zakupiono nawet parcelę na ten cel⁷². Plany te, ze względu na wojny napoleońskie, nie doczekały się realizacji. Parafia dorobiła się własnego kościoła dopiero w 1829 r., kiedy to nakładem pracy zborowników przebudowano stary budynek browaru Branickich, położony przy ul. Aleksandrowskiej, obecnej Warszawskiej⁷³, sam zaś browar przeniesiono do Dojlid, gdzie istnieje do dziś. Była to budowla kamienna, z niewielką wieżą⁷⁴.

Wkrótce potem, wskutek szybkiego i nieoczekiwanego rozwoju miasta i zboru, niewielki kamienny kościół stał się za mały. Proboszcz, ks. Karl Kreuchel rozpoczął zbieranie funduszy na budowę nowego kościoła, zaś jego następcą ks. Reinhold Theodor Liss (proboszcz w latach 1896-1902) wybrał projekt oraz uzbierał kolejne 800 rubli⁷⁵, co pozwoliło w Święto Reformacji

⁶⁹ *Testamentseröffnung für Theodor Zirkwitz* [z 7.VII.1944], Białostockie Archiwum Parafialne, TZ.

⁷⁰ Komedialnia, zbudowana w 1748 roku na tyłach Pałacu Branickich, była pierwszym stałym teatrem na ziemiach polskich (Teatr Narodowy w Warszawie założono dopiero 17 lat później); teatr posiadał własną bibliotekę, orkiestrę i balet, a odwiedzali go wybitni artyści z całej Europy).

⁷¹ A. Cz. Dobroński, *Białystok: historia miasta*, Białystok 1998, s. 54.

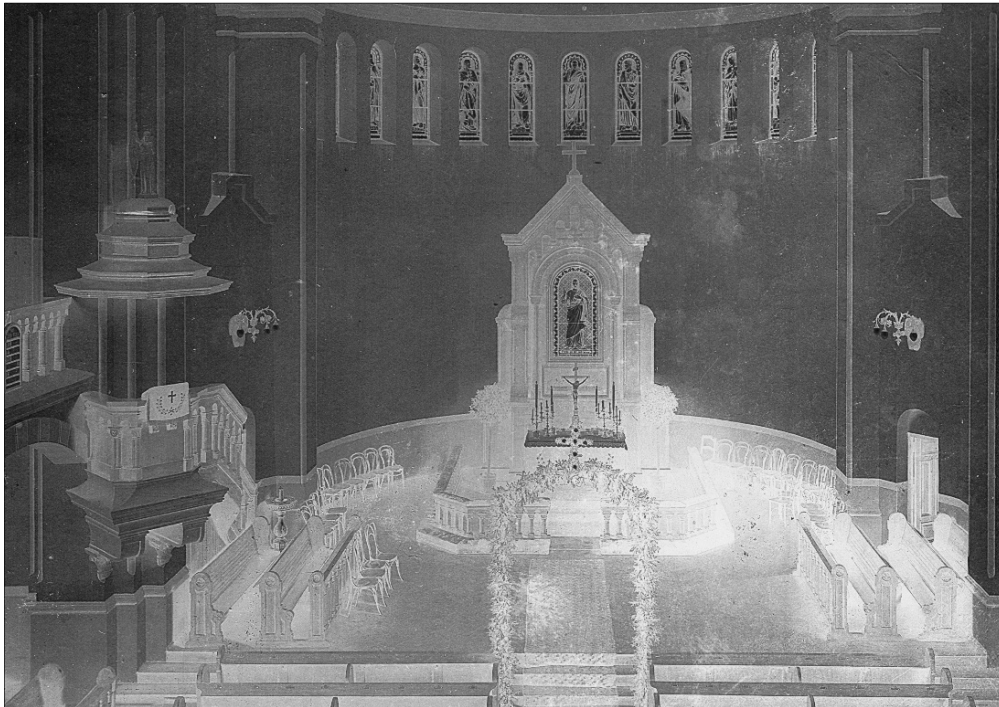
⁷² A. Małek, *Białystok pod zaborem pruskim 1795-1807*, „Białostoczczyzna” nr 4/1999, s. 23.

⁷³ Nie jest pewna dokładna lokalizacja budynku, prawdopodobnie stał on w miejscu obecnego budynku Domu Profesora seminarium rzymskokatolickiego, chociaż np. T. Wiśniewski podaje, iż w podstawę nowego (istniejącego po dziś dzień) kościoła wkomponowano nawet obrys fundamentów starej świątyni.

⁷⁴ E. Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen Gemeinden in Polen: 1555–1939; eine Parochialgeschichte in Einzeldarstellungen*, München 1973, s. 200.

⁷⁵ W. Wernitz, *Die Einweihungsfeier der St. Johanniskirche zu Bialystok*, „Unsere Kirche”,

1909 r.⁷⁶ położyć kamień węgielny pod neoromańską świątynię projektu inżyniera Jana Wende z łódzkiej firmy budowlanej Wende und Klause. Według projektu tej firmy w latach 1909-1928 powstał, podobny do białostockiego – choć nieco większy, kościół św. Mateusza w Łodzi. Prace budowlane prowadziło przedsiębiorstwo J. Hoppa z Rygi.

Wnętrze kościoła ewangelickiego wzniesionego w 1912 (BAP)

Stary kościół rozebrano, a z materiału rozbiórkowego wybudowano kantorat z mieszkaniami dla nauczycieli⁷⁷. Koszty budowy wyniosły ogółem około 110 000 rubli (z czego 10 000 pozostało parafii jako zadłużenie do dalszego spłacenia)⁷⁸. Kwota ta była tylko nieznacznie mniejsza od kosztów wybudowania białostockiego rzymskokatolickiego kościoła farnego, przekraczała zaś po-

---

1912, nr 46, s. 364.

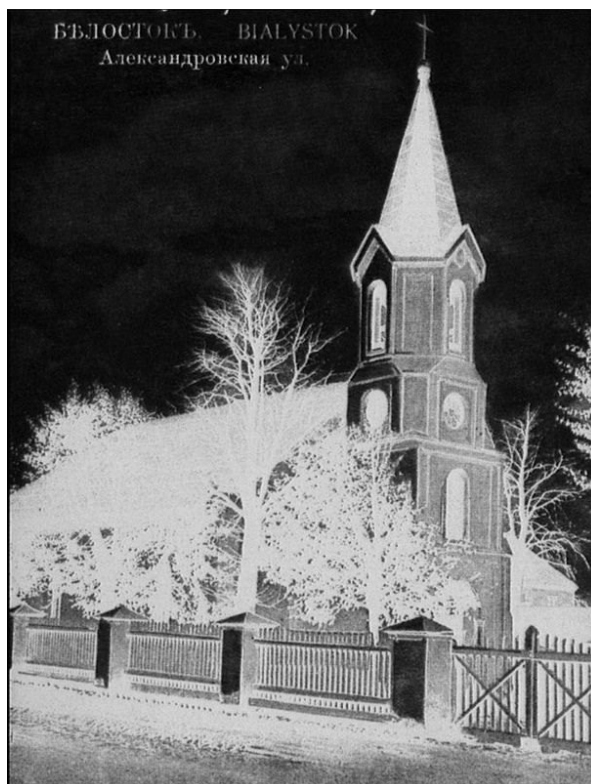
⁷⁶ E. Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen Gemeinden in Polen: 1555–1939; eine Parochialgeschichte in Einzeldarstellungen*, München 1973, s. 200.

⁷⁷ A. S., *Parafia białostocka (Wspomnienia z podróży)*. Część pierwsza, „Zwiastun Ewangeliczny”, 1928, nr 23, s. 180.

⁷⁸ *Evang.-lutherische Kirche in Białystok*, „Hausfreund Volks-Kalender für das Jahr 1914”, Warszawa 1914, s. 74.

nad dwukrotnie koszty wzniesionej rok później wielkiej synagogi w Białymstoku⁷⁹. Nową świątynię założono na planie krzyża greckiego z nieco krótszym transeptem. Wzniesiony z czerwonej cegły budynek posiadał trzy nawy równej wysokości, półkoliście zamknięte duże prezbiterium, duży chór, dwie empory boczne oraz salę parafialną na około 400 osób⁸⁰.

Dwumannualowe organy pneumatyczne produkcji firmy E. F. Walcker i S-ka z Ludwigsburga były najlepszym instrumentem nie tylko w najbliższej okolicy Białegostoku, a koncerty w kościele ewangelickim zachwalała lokalna prasa (m. in. *Golos Bėlostoka*)⁸¹. Uroczystości otwarcia i poświęcenia kościoła, który otrzymał imię św. Jana Chrzciciela⁸², dokonał 15/28 lipca 1912 r. kurlandzki generalny superintendent, Alexander Hans Bernewitz (późniejszy superintendent generalny brunszwicki) w asyście piętnastu pastorów; także następnego dnia odbyło się nabożeństwo, na którym gościnnie

Kościół ewangelicki w Białymstoku wzniesiony w 1829 r. (pocztówka z około 1906 r., BAP)

wyglłosili kazania księża: Zygmunt August Loppe z Łucka – po polsku, Ernst Daniel Behnse z Wyszogrodu – po estońsku, trzeci zaś (nieznany z nazwiska

⁷⁹ Z. T. Klimaszewski, dz. cyt., s. 11.

⁸⁰ *Evang.-lutherische Kirche in Bialystok...*, dz. cyt., s. 74.

⁸¹ T. Zirkwitz, O. Burkert, *Die neue Walckersche Orgel in der neuen evang.-lutherischen St. Johanniskirche zu Bialystok*, „Unsere Kirche”, 1912, nr 46., ss. 324-325.

⁸² O Janie Chrzcicielu wspominają wszelkie opracowania parafii rzymskokatolickiej, która po II wojnie światowej przejęła kościół (nadając mu wezwanie „św. Wojciecha”), natomiast w dawnej ewangelickiej prasie pojawia się zawsze jedynie „św. Jan”, bez sprecyzowania, o którego św. Jana chodzi.

pastor Diecezji Wileńskiej) – po lotewsku⁸³. Wyposażenie kościoła sukcesywnie uzupełniano aż do wybuchu wojny⁸⁴.

Kościół filialne

Supraśl

Kościół poewangelicki w Supraślu, po lewej stronie widoczny budynek kantoratu (fot. KMR)

Pierwszy suprascki fabrykant, Wilhelm Fryderyk Zachert ze Zgierza, troszcząc się o potrzeby duchowe swoich współwyznawców, już koło 1832 r. zorganizował zbór, który stał się filialem parafii białostockiej. Sam Zachert, od 1834 r. osiadły na stałe w Supraślu, wyremontował i zaadaptował (zachowując oryginalny unicki wystrój) na kaplicę domową unicką kaplicę św. Jana Teologa znajdującą się w zakupionym przez niego pałacu archimandrytów (opatów) podupadłej wówczas supraskiej lawry. Z kaplicy swobodnie mogli korzystać wszyscy ewangeliccy pracownicy Zacherta. Sytuacja ta utrzymała się aż do 1885 r., kiedy to staraniami Zacherta i innych fabrykantów w Supraślu (Johanna Jansena, Alfonsa Alta, Adeli Buchholtzowej zd. Scheibler, czy Ernsta Buchholtza, fundatora dzwonów⁸⁵) oraz cesarskiego radcy dworu, Melchiora Grübera (który ofiarował 10 000 rubli) poświęcono neogotycki kościół Zmartwych-

---

⁸³ W. Wernitz, *Die Einweihungsfeier der St. Johanniskirche zu Bialystok*, tamże, ss. 364-365.

⁸⁴ Z. T. Klimaszewski, dz. cyt., s. 11.

⁸⁵ *Metryka dzwonów ewangelicko-augsburskiego kościoła w Supraślu z 22 II 1923*, APB, AK sygn. 44, k. 1.

wstania Pańskiego (istniejący do dziś jako rzymskokatolicki pw. NMP Królowej Polski)⁸⁶. Na cmentarzu zachowały się też imponujące mauzolea Zachertów i Buchholtzów.

Choroszcz

Tutejszy fabrykant, August Moes, zorganizował zbór ewangelicki w 1846 r. Wzniesiono wówczas drewniany dom modlitwy wraz ze szkołą elementarną (rozebrany w 1912). Zatrudniono kantora, który uczył w szkole i odprawił niedzielne nabożeństwa, jakkolwiek pastor z Białegostoku dojeżdżał do Choroszczy dość często, nawet raz na miesiąc. W drugiej połowie XIX w. wybudowano także neoromańską kaplicę na cmentarzu⁸⁷. W 1910 r. na terenie

Kaplica grobowa rodziny Buchholtzów w Supraślu z 1904 (fot. KMR)

swojej fabryki sukna⁸⁸ Karol August Moes wznosił murowany kościół ewangelicki, poświęcony 27 listopada przez superintendenta Bernewitza. Łączne koszty budowy i urządzenia kaplicy wyniosły 32 500 rubli, z czego 28 000 rubli

⁸⁶ Na podstawie informacji udzielonych przez Burmistrza Supraśla, dr. R. Dobrowolskiego, oraz opracowania tegoż: *Kalendarium wspólnoty ewangelicko-augsburskiej w Supraślu i parafii rzymskokatolickiej pw. Matki Bożej Królowej Polski w Supraślu*, dz. cyt., s. 2.

⁸⁷ A. Dąbrowska, *Moesowie. Trzy pokolenia fabrykantów z Choroszczy*, „Białostoczczyzna” 1/57/2000, ss. 67-68; E. Kneifel, *Die evangelisch--augsburgischen Gemeinden...*, dz. cyt., s. 202; J. Waczyński, *Tradycje przemysłowe Choroszczy*, [w:] 494. *Rocznica urodzin Województwa Podlaskiego. Referaty z sesji historycznej*, Białystok 2008. s. 50; J. Adamski, *Krótko o cmentarzach choroszczańskich*, „Głos Choroszczy” [dostęp 9 maja 2013], <http://gloschoroszczy.pl/krotko-o-cmentarzach-choroszczanskich>

⁸⁸ Ta lokalizacja w okresie międzywojennym okazała się źródłem problemów; wprawdzie w momencie poświęcenia Moes przekazał kościół na własność parafii, jednakże późniejszy właściciel fabryki uznał również i kościół za swoją własność, co w 1933 r. doprowadziło do czasowego zaboru kaplicy przez rzymskich katolików, por. pismo Konsystorza Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego [dalej: KKEA] do Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego [dalej: MWRiOP] z 20.X.1933, Archiwum Akt Nowych [dalej: AAN], MWRiOP sygn. 1390, ss. 21-22.

wyłożył K.A. Moes, resztę zaś parafianie⁸⁹. Kaplica cmentarna została zniszczona w trakcie II wojny światowej, kościół rozebrano w latach 1962-63⁹⁰.

Siemiatycze

W Siemiatyczach kolonia niemiecka, w dużej części ewangelicka, istniała już przed rozbiorami⁹¹, a gdy miasto znalazło się w zaborze pruskim spowodowało to dalszy napływ kolonistów. Wzniesiono tam przed 1889 r. niewielką murowaną kaplicę w formie klasycystycznej rotundy (obecnie Galeria Sztuki Sepulkralnej).

Michałow

W roku 1832 Kazimierz Michałowski, właściciel dóbr ziemskich Niezbudka, sprowadził pierwsze 10 rodzin niemieckich sukienników. W 1835 r. ewangelicy otrzymali od niego jeden z budynków na kaplicę, szkołę i kantorówkę. Budowę kościoła rozważano od około 1885 r. Dzięki zabiegom ks. adiunkta Paetscha sprawa nabrała biegu dopiero w 1893 r. – wybrano projekt autorstwa Friedricha Lehmana z Poniewieża, w 1897 r. białostocki proboszcz, ks. Liss, poświęcił kamień węgielny, zaś w Święto Reformacji kolejnego roku, w asyście trzech pastorów (Tittelbacha, Schultza i Needohla), dokonał poświęcenia nowego, zbudowanego łącznym kosztem 19 163 rubli i 43 kopiejek kościoła. Otrzymał on nazwę „Kościoła Krzyża”, mógł pomieścić niemal tysiąc osób. Rozebrany został w 1949 r., obecnie na jego miejscu stoi liceum, zachowały się natomiast resztki cmentarza. Do Michałowa pastory z Białegostoku docierali około czterech razy w roku. Od 1905 r. (aż po 1935) zbor michałowski czasowo obsługiwany był przez ks. Adolfa Plamscha z Grodna⁹².

---

⁸⁹ Urząd Wojewódzki Białostocki do MWRiOP, pismo z V.1934, AAN, MWRiOP sygn. 1390, ss. 66-75, k. 67.

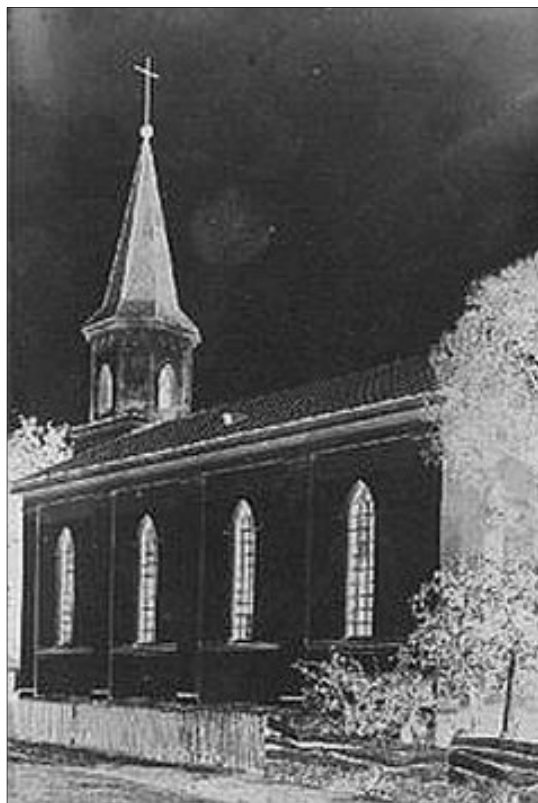
⁹⁰ J. Adamski, dz. cyt.

⁹¹ Ewangelicy, głównie luteranie, pojawili się w Siemiatyczach za czasów Anny Jabłonowskiej zd. Sapieha, która po śmierci męża - wojewody braclawskiego Jana Kajetana – w 1764 zajęła się administracją miasteczka, czyniąc zeń silny ośrodek handlowy, przemysłowy i kulturalny (por. A. Chrobińska-Misztal, *Z dziejów Siemiatycz drugiej połowy XVIII wieku: działalność reformatorska Anny Jabłonowskiej*, Białystok 1978). Dwa wieki wcześniej w Siemiatyczach miał funkcjonować zbor kalwiński, który zaniknął po 1599 roku, kiedy to miasto przeszło z rąk Radziwiłłów do Sapiehów (J. Maroszek, *Siemiatycze jako ośrodek dóbr ziemskich w XV-XVIII w.* [w:] H. Majecki red., *Studia i materiały do dziejów Siemiatycz*, Warszawa 1989).

⁹² E. Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen Gemeinden...*, dz. cyt., s. 203.

Pozostale

Na początku XIX w. w Knyszynie wzniesiono niewielką kaplicę o statusie urzędowym „domu modlitwy”, nie zaś „kościola”. Budynek istnieje i aktualnie mieści się w nim przedszkole⁹³. Także w Ciechanowcu istniał murowany kościół ewangelicki, wzniesiony w roku 1880. W 1944 r. został zburzony przez wycofujące się wojska niemieckie⁹⁴. Wiadomo także o niewielkich kaplicach urządzonych przez ewangelickich osadników w Puszczy Białowieskiej – w Masiewie-Czole (zachował się cmentarz) oraz Bernackim Moście, jednakże ich ewentualne powiązania z parafią białostocką nie są bliżej znane (mogły również podlegać grodzieńskiej, gdyż nabożeństwa w Białowieży w okresie międzywojennym prowadzone były przez księdza z Grodna⁹⁵).

Kościół ewangelicki w Ciechanowcu "grodzieńskim" (fot. Fajwel Rogozik, ze zbiorów Muzeum Rolnictwa im. ks. K. Kluka w Ciechanowcu)

Diakonia

Białostocka parafia ewangelicka w swojej historii angażowała się w różne dzieła diakonijne. Pierwszym było zorganizowanie szpitala (przytułku) dla ubogich, prowadzonego od 1608 aż po 1803 r. jeszcze w Zabłudowie. Skąpe są natomiast informacje na temat

⁹³ *Manufaktura tkacka i Kircha ewangelicka*, [dostęp 18 lutego 2012], http://www.knyszyn.pl/asp/pl_start.asp?typ=13&artykul=1386&akcja=artykul

⁹⁴ O. Tomaszewska i N. D. Tomaszewski, *Żyli wśród nas. Szkice z dziejów społeczności niemieckiej w Ciechanowcu*, „Ciechanowiec - Miejski Portal Internetowy” [27 stycznia 2013], http://www.ciechanowiec.pl/index.php?option=com_content&task=view&id=175

⁹⁵ E. Alabrudzińska, *Kościół ewangelickie na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*, Toruń 1999, s. 42.

tego rodzaju działalności w Białymstoku w pierwszej połowie XIX w. Wiadomo, że tego rodzaju placówka działała tam do drugiej połowy 1867 r.⁹⁶, jakkolwiek *kasa dla ubogich* stanowiła cały czas istotną część budżetu parafialnego⁹⁷. W 1902 r.⁹⁸ powołano ewangelicko-luterański Komitet Pomocy Biednym⁹⁹. Towarzystwo to miało na celu *dostarczenie środków do polepszenia materialnego i moralnego bytu biednych ewangelicko-luterańskiej parafii miasta Białostok*. W statucie przewidziano między innymi:

- dostarczanie odzieży, żywności i schronienia biednym, którzy nie mogli podjąć pracy oraz w skrajnych sytuacjach inną pomoc niepieniężną,
- objęcie biednych chorych pomocą medyczną pod nadzorem lekarza w domu, jak też przez umieszczenie takich chorych na koszt towarzystwa w szpitalu, wreszcie zajęcie się pochówkiem zmarłych,
- otoczenie opieką *starych i niedołężnych* poprzez umieszczanie ich w hospicjach¹⁰⁰, domach opieki etc., małoletnich zaś w sierocińcach, ochronkach, azyloch, szkołach rzemieślniczych i przyuczanie ich do zawodu,
- organizowanie i ułatwianie wychowania i opieki nad dziećmi biednymi, zwłaszcza dziećmi nieznanymi rodziców,
- rozprowadzanie w społeczeństwie książek i innych wydawnictw,
- dostarczanie biednym środków na powrót do ojczyzny.

Planowano (w miarę możliwości i po każdorazowym uzyskaniu niezbędnej zgody władz carskich) otwieranie stolówek, herbaciarni, tanich mieszkań, domów noclegowych i przytulisk, burs, szpitali, ambulatoriów i temu podobnych placówek, czytelni i bibliotek *ludowych*¹⁰¹. Brak informacji które z celów udało się zrealizować. Wiadomo, iż przez kolejne lata, poza ogólnym *funduszem wsparcia dla biednych*, na oddzielnym koncie zbierano środki na *budowę domu dla ubogich*¹⁰². Od 1911 r. funkcjonowało także Towarzystwo Pomocy Wzajemnej

---

⁹⁶ Protokół 22. posiedzenia rady kościelnej z dnia 31 VII 1867, APB, AK sygn. 37, s. 23.

⁹⁷ Protokół posiedzenia rady kościelnej z dnia 4.XI [rok nieznan, między 1885 a 1894], APB, AK sygn. 37, s. 101.

⁹⁸ Niektóre opracowania datują ukonstytuowanie się Komitetu na rok 1905, czyniąc zeń kolejną już zasługę pastora Zirkwitza. Przeciw takiej wersji przemawia fakt wydania drukiem statutu komitetu w roku 1902.

⁹⁹ Общество Пособія Бѣднымъ Евангелическо-Лютеранскаго Вѣроисповѣданія города Бѣлостока.

¹⁰⁰ Bogaděl'nâ.

¹⁰¹ Ustav" Obšestva Posobiâ Bědnym" Evangeličesko-Lüteranskago Věroispovědaniâ, Bělostok 1902.

¹⁰² Protokół z posiedzenia Rady Kościelnej z 25 VIII 1903, APB, AK sygn. 37, ss. 161-163; Protokół przejęcia kasy kościelnej luterańskiej wspólnoty w Białymstoku od pana kasjera

formalnie zarejestrowane jednak dopiero w 1921 r.¹⁰³ Ponadto w filiałach w pomoc uboższym angażowali się ewangeliccy fabrykanci¹⁰⁴.

Oświata

Już w 1796 r. utworzono niemiecką szkołę ewangelicką, której pierwszym nauczycielem został Redlich¹⁰⁵. Jesienią 1805 r. szkołę tę zlikwidowano i zastąpiono *zjednoczoną szkołą wojskową i obywatelską* prowadzoną przez Pratzę z Berlina¹⁰⁶. Planowano utworzyć w Białymstoku także gimnazjum, a nawet przenieść z Elku seminarium. Na rektora tych placówek nominowano dotychczasowego rektora seminarium, Tymoteusza Giseviusa z Elku¹⁰⁷. Do czasu oddania do użytku budynku (zakupiono na ten cel piętrowy dom należący do Dyrekcji Cel i Podatków, ulokowany na rogu ulic Bojarskiej i Młyńskiej) seminarium miało mieścić się tymczasowo w Wasilkowie bądź w Choroszczy (w zabudowaniach poklasztornych). Budowa jednak nie doszła do skutku ze względu na wojny napoleońskie, jednakże do dziś zachował się projekt techniczny wspomnianych obiektów oraz ich planowanego wyposażenia¹⁰⁸.

Następne wzmianki o ewangelickiej szkole w Białymstoku pochodzą dopiero z około 1825 r., kiedy to car Aleksander I nadał parafii działkę pod plebanię i szkołę¹⁰⁹. W 1831 r. powstała pierwsza szkoła parafialna, początkowo – jednoizbowa na plebanii¹¹⁰. W roku 1842 otwarto szkołę ludową z językiem

---

Sigmund Ramlow przez pana Fr. Richter dnia 18 marca 1909, APB, AK sygn. 37, s. 196.

¹⁰³ E. Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen Gemeinden...*, dz. cyt., s. 202.

¹⁰⁴ Np. Moesowie w Choroszczy zorganizowali aptekę, szpital i kasę chorych (A. Dąbrowska dz. cyt., ss. 67-68).

¹⁰⁵ T. Wiśniewski, *Z dziejów gminy...*, dz. cyt., s. 27.

¹⁰⁶ J. Łukasiewicz, *Białystok w XIX wieku*, dz. cyt., ss. 70-71.

¹⁰⁷ Tymoteusz Gisevius (1756–1817) był synem superintendenta elckiego o tym samym imieniu (ks. Tymoteusz Gisevius, zm. 1786) i jednocześnie bratankiem ks. Gustawa Hermana Giseviusa (Giżyckiego) (1810–1848) polskiego działacza oświatowego i politycznego na Mazurach (M. J. Minakowski, *Wielka Genealogia Minakowskiego – Poszukiwane koligacje dla tomu 8*. PSB, [dostęp 13 kwietnia 2013] http://www.wielcy.pl/psb_szukani.php?tom=8). W późniejszym czasie (od 1813 roku) niedoszły białostocki rektor został radcą konsystorza ewangelickiego i członkiem komisji egzaminacyjnej (B. Chłodzińska, *Polacy w Prusach Wschodnich*, [dostęp 13 kwietnia 2013], URL: <http://baltpolonia.narod.ru/PolacyWPrusachWschodnich.htm>).

¹⁰⁸ A. Małek, dz. cyt., s. 23.

¹⁰⁹ E. Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen Gemeinden in Polen: 1555–1939; eine Parochialgeschichte in Einzeldarstellungen*, München 1973, s. 200.

¹¹⁰ A. S., *Parafia białostocka (Wspomnienia z podróży). Część druga*, dz. cyt., s. 187; z biegiem czasu parafia założyła drugą szkołę, już dwuizbową, z czasem powstała trzecia –

niemieckim dla dzieci ewangelickich; fabrykant Hugo Commichau wspominał jednakże, iż *ze względu na dużą liczbę szkół tego typu w Rosji, uczęszczało do nich wielu uczniów także Polaków i Rosjan, także dzieci innych nyznań*¹¹¹.

Nauka w parafialnych szkołach była odpłatna, jednakże opłaty w istotny sposób zależały od zamożności rodziców oraz liczby dzieci. Najbiedniejsi wielodzietni płacili nawet dziesięciokrotnie mniej, niż najzamożniejsi¹¹², dzięki czemu dostęp do oświaty był dość szeroki.

W 1897 r. Białystok odwiedzał sam car Mikołaj II z małżonką. Z tej okazji cesarzowa, zainteresowana wszelkimi placówkami dydaktycznymi w mieście, zwiedziła także szkołę ewangelicką¹¹³.

W szkołach początkowo uczono po niemiecku; w roku 1892, ukazem władz carskich, językiem wykładowym został rosyjski; jedynym wyjątkiem pozostała religia. Od 1903 r. nawet lekcje religii miały odbywać się po rosyjsku. Wtedy to ks. Zirkwitz usiłował zyskać zwolnienie u miejscowych władz, a gdy to okazało się niemożliwe, interweniował bezpośrednio w ministerstwie w Petersburgu, które wprawdzie przychyliło się do prośby pastora i zezwoliło na wykład niemieckiego i religii w języku niemieckim lub polskim, wstrzymało jednak całkowicie wszelkie dotychczasowe zapomogi na szkołę¹¹⁴. Dotąd na rzecz szkolnictwa ewangelickiego białostocka Duma Miejska wypłacała dotację w wysokości 200 rubli rocznie¹¹⁵.

Analogicznie sytuacja wyglądała w filiałach, gdzie szkoły z reguły bywały chronologicznie pierwszymi inwestycjami zboru, a nauczyciele pełnili jednocześnie rolę kantorów, prowadząc nabożeństwa w zastępstwie duchownego, odprawiając chrzty i pogrzeby. Szkoły powstały m.in.: w Knyszynie¹¹⁶, rok później w Ciechanowcu¹¹⁷ oraz przy wsparciu W. F. Zacherta – w Supraślu¹¹⁸, zaś w 1835 r. – razem z kaplicą i mieszkaniem dla kantora –

---

w Dojlidach.

¹¹¹ Cyt. za: *Białostocki przemysł włókienniczy do 1913 roku*, „Wirtualne Muzeum Mody Tekstyliów” [dostęp 15 kwietnia 2013], <http://www.muzeummodyite.pl/bialostocki-przemysl-wlokienniczy-do-1913-roku>

¹¹² Cennik czesnego, [w:] Protokół nieustalonego posiedzenia rady kościelnej z 1866 roku, APB, AK sygn. 37, s. 17.

¹¹³ A. S., *Parafia białostocka. . .*, cz. I, dz. cyt., s. 179.

¹¹⁴ A. S., *Parafia białostocka. . .*, cz. II, dz. cyt., s. 187.

¹¹⁵ Protokół posiedzenia rady kościelnej z dnia 28.X.1903, APB, AK sygn. 37, ss. 164n.

¹¹⁶ E. Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen Gemeinden...*, dz. cyt., s. 202.

¹¹⁷ Tamże.

¹¹⁸ R. Dobrowolski, dz. cyt., s. 1.

w Michałowie¹¹⁹. W 1846 r. w Choroszczycy powstał dom modlitwy i szkoła – najpierw elementarna, ale już przed 1880 r. dwuklasowa. W 1856 r. powstała szkoła w Dobrzyniewie, a w 1862 r. – w Siemiatyczach¹²⁰.

Działalność kulturalna i społeczna

Poza wyżej wspomnianymi formami działalności, przy parafii działały także (odpowiednio od 1905 i 1906) Stowarzyszenia Młodzieży Ewangelickiej męskiej i żeńskiej¹²¹. Kładziono duży nacisk na działalność muzyczną. W 1876 r. w parafii białostockiej powstało Kościelne Stowarzyszenie Śpiewacze „Concordia”¹²², zaś w filiale w Supraślu w 1870 r. powstał chór¹²³. W tym samym roku chór powołano również w filiale w Michałowie, zaś od 1902 r. także orkiestra puzonistów¹²⁴. Nie udało się potwierdzić innych form działalności muzycznej. Można przypuszczać, że było ich więcej, skoro w okresie międzywojennym (a zatem po zdziękowaniu parafii zarówno pod względem liczebności jak i majątku) działał chór dziecięcy, młodzieżowy chór Jugendbundu i orkiestra kościelna (puzoniści, zarówno w Białymstoku jak i Supraślu). Dawano koncerty w Białymstoku oraz w innych miejscowościach. Białostoccy ewangelicy, poza działalnością parafialną, przyczyniali się do podnoszenia poziomu kulturalnego miasta. Przykładowo Bianka Commichau, córka niemieckiego fabrykanta, a także absolwentka konserwatorium muzycznego i entuzjastka teatru, prowadziła pierwszy w XIX-wiecznym Białymstoku salon artystyczny. U Commichau zbierali się zarówno niemieccy imigranci jak i przedstawiciele miejscowej inteligencji¹²⁵.

W Białymstoku odbywały się także uroczystości diecezjalne – jak I Zgromadzenie Diecezjalne Diecezji Wileńskiej w 1885 roku czy jubileuszowy XXV Synod Diecezjalny w roku 1912¹²⁶.

Prężny rozwój parafii przerwał wybuch I wojny światowej, która, jak się miało okazać, całkowicie zmieniła obraz miasta i zboru nie tylko doszczętnie niszcząc ich potencjał ekonomiczny, lecz także zasiewając w zborze i mieście

---

¹¹⁹ E. Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen Gemeinden...*, dz. cyt., s. 203.

¹²⁰ Tamże, s. 202.

¹²¹ A. S., *Parafia białostocka...*, cz. II, dz. cyt., s. 186.

¹²² Z. T. Klimaszewski, dz. cyt., s. 10 i in.

¹²³ R. Dobrowolski, dz. cyt., s. 2.

¹²⁴ E. Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen Gemeinden...*, dz. cyt., s. 204.

¹²⁵ E. Kozłowska-Świątkowska i J. Maroszek, dz. cyt., s. 26.

¹²⁶ E. Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen Gemeinden...*, dz. cyt., s. 200.

nie tylko podziały narodowościowe ale wręcz przejawy nacjonalizmu, co doprowadziło do bezprecedensowych konfliktów, których skutki położyły się cieniem na dalsze losy wspólnoty aż do lat 60. XX wieku.

Summary: An Outline of the History of the Lutheran Parish in Białystok until World War I

Protestants have been present in Podlachia since the Reformation; but Lutherans appeared in the city of Białystok and its surroundings in the 18th century. They were, among others, architects and craftsmen in the service of hetman J. K. Branicki and some staff of postal stations. In the nearby Zabłudów there was a Reformed parish already in 1608. More Lutherans settled in Białystok after 1795 when, as a result of the Third Partition of Poland, the city was annexed by Prussia and became the capital of the province and department. A rapidly-growing congregation was established with a military chaplain as their pastor. When Białystok was ceded to the Russian Empire in 1807, the structure of parish members changed: in lieu of soldiers and clerks, well-qualified craftsmen became the majority. Some expansive development of the congregation occurred after 1831 when due to economic reasons many textile factories were moved from the Łódź industrial region to the region of Białystok. By the end of the 19th century, the parish had about 12 thousand members. This paper describes the history of the parish until World War I. It presents profiles of pastors, and describes church buildings, as well as charity, educational and cultural actions undertaken by the parish.

Keywords: Białystok, Podlachia, Protestantism, Supraśl

Mgr inż. Krzysztof M. Różański – absolwent ChAT, Uniwersytetu M. Kopernika i Akademii Marynarki Wojennej. Pracuje jako oficer pokładowy małych statków na Morzu Północnym. Interesuje się m. in. przeszłością i teraźniejszością ewangelicyzmu na Białostoczczyźnie i Podlasiu, współautor książki *Ewangelicy w Białymstoku – przewodnik historyczny*.